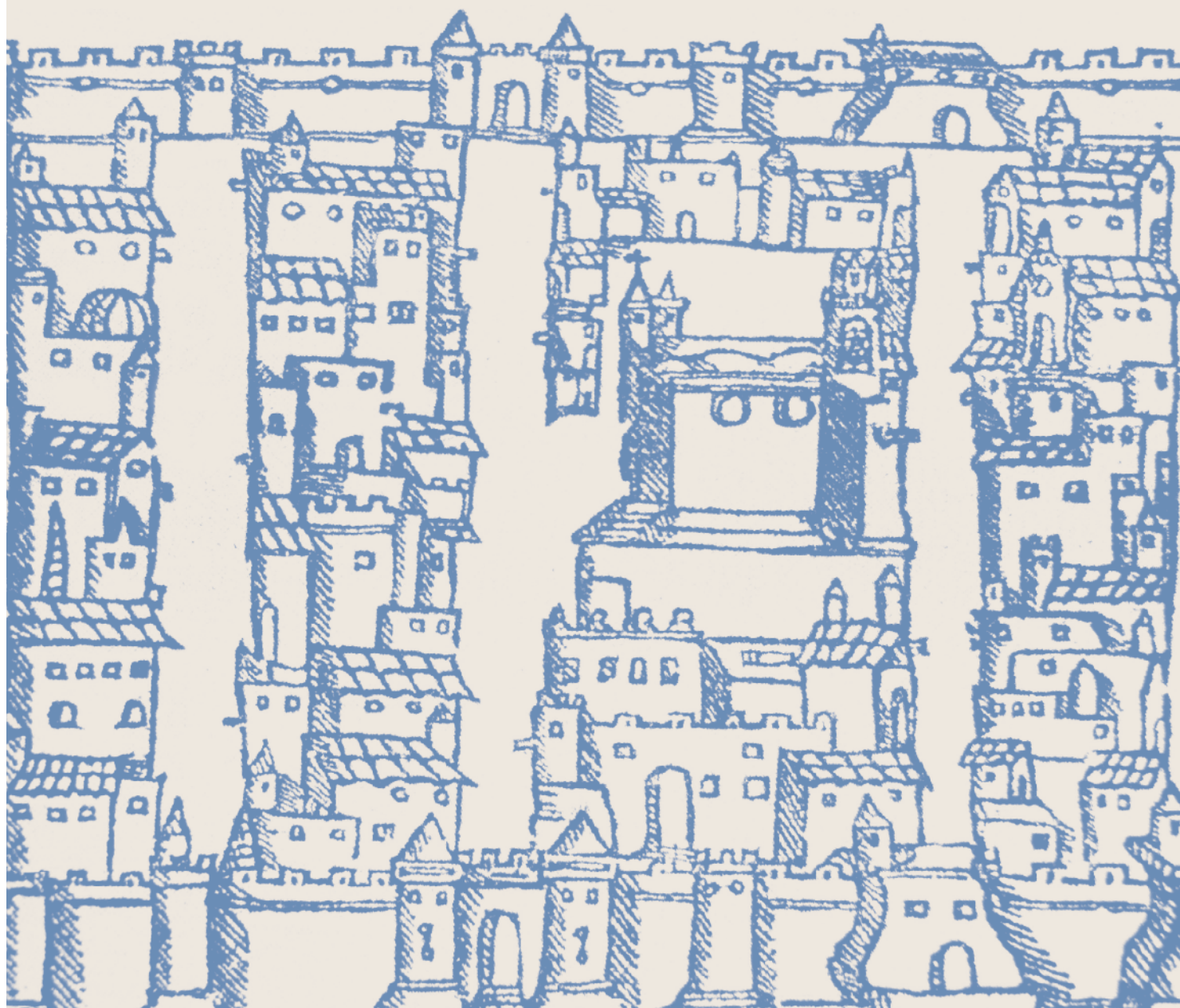

Guia

Museu d'Etnologia de Castelló

www.mucc.es

info@mucc.es

tel. 964 73 56 17

Museu d'Etnologia de Castelló

Carrer Cavallers, 25
12001 Castelló
Tel. 964 239 878

Horari

De dimarts a dissabtes de 10 a 13 h i de 17 a 20 h.
Diumenges i festius de 10 a 14 h.
Dilluns tancat.

Ajuntament de Castelló

El Museu d'Etnologia de Castelló

El Museu d'Etnologia de Castelló alberga la col·lecció, probablement, més important sobre oficis i forma de vida de la província de Castelló. És una finestra al nostre passat recent, aquell sobre el qual es fonamenta la societat que avui coneixem i que en gran manera ens defineix.

Aquesta visita al passat es realitza a través dels utensilis i eines que van configurar la vida i l'economia de Castelló durant 150 anys i mostra com aquelles gents es van enfrontar al repte, primer de sobreviure i després de créixer, per a construir el Castelló actual. La col·lecció està composta, bàsicament, per peces originals del segle XIX a mitjan segle XX. Són creacions tècniques, realitzades artesanalment, tal vegada modestes als nostres ulls, però que es van inspirar en els mateixos principis que encara avui impulsen la nostra activitat: qualitat, productivitat i millora de les condicions laborals i de vida.

La casa Martí i Matutano

L'edifici que alberga el Museu d'Etnologia de Castelló és una casa senyorial del segle XVIII, estructurada en planta baixa i tres pisos. Des de 1931 va tindre ací la seua seu la Societat Castellonenca de Cultura, i al voltant de la seua taula es van reunir el 21 de desembre de 1932 representants destacats de diverses entitats culturals valencianes, com ara Maximià Alloza, Salvador Guinot, Josep Pascual Tirado, Joan Baptista Porcar, Lluís Revest, Àngel Sánchez Gozalbo i Enric Soler Godes, entre d'altres, i van acordar i aprovar les bases per a la unificació de l'ortografia valenciana, les conegudes com a **Normes de Castelló o Normes del 32**.

En 1978 la Diputació de Castelló va adquirir l'edifici per a instal·lar el Museu de Belles Arts de Castelló i en 2007 es va traslladar al Museu la col·lecció etnològica de l'Ajuntament de Castelló, creada per Rafael Ribés Pla, que es trobava a l'ermita de Sant Jaume de Fadrell i es va iniciar el muntatge de l'actual Museu d'Etnologia de Castelló.

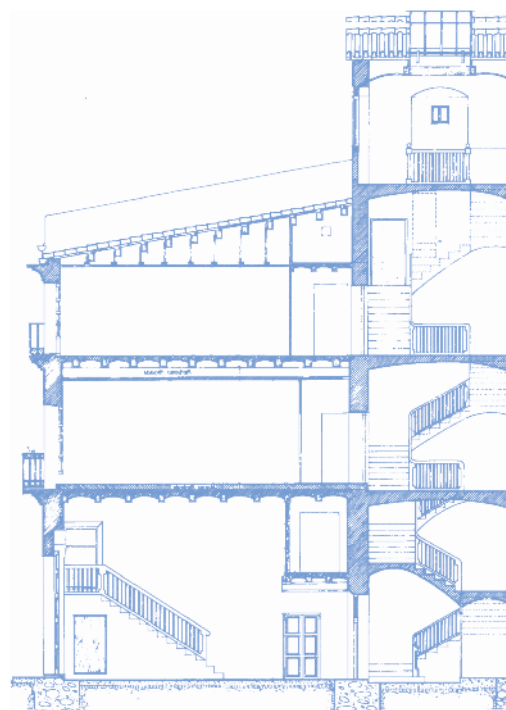
Maximià Alloza

Salvador Guinot

Josep Pascual Tirado

Estructura del museu

4

Els continguts del Museu d'Etnologia de Castelló s'estructuren en tres plantes d'acord amb els continguts següents:

La primera planta està dedicada als **oficis a la ciutat**, oficis que es realitzaven en l'entorn urbà, al carrer o als tallers i obradors (vegeu plànol):

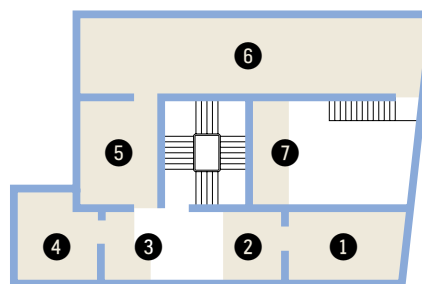
(1) els oficis de soguer, solero i espardenyer, (3) peses i mesures, (4) l'apotecari, (5) els teixidors, (6) funcionaris públics, fusters, fersers, forners i paletes i (7) l'evolució urbana de Castelló.

La segona planta alberga **els treballs al camp**, on es posa de manifest la rica cultura material dels pagesos i els oficis directament vinculats amb el camp com el pasturatge, l'apicultura, etc. (vegeu plànol):

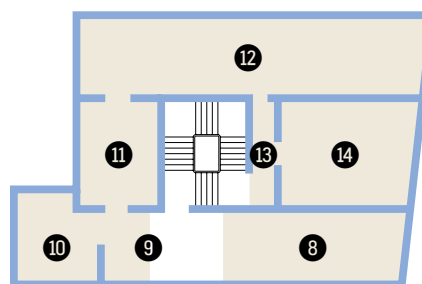
(8) el cultiu d'arròs a la marjal, (9, 10 i 11) el regadiu, (12) el secà, la ramaderia i l'apicultura, (13) paisatges agraris del terme municipal i (14) la transformació dels productes del camp.

La tercera i última planta està dedicada a **la casa i la indumentària**, és a dir, als espais domèstics i íntims i a la indumentària pròpia dels castellanencs (vegeu plànol):

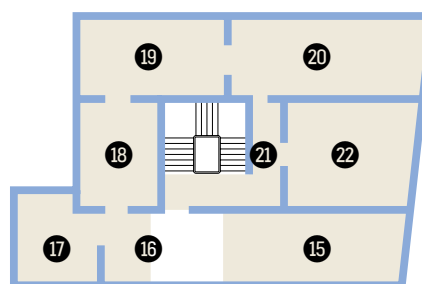
(15) la sala d'estar, el menjador, la sala de jocs i el despatx professional, (16 i 17) la cuina i el rebost, (18) collecció Matilde Salvador, (19) la indumentària, (20) les Normes de Castelló, (21) la casa típica i (22) el dormitori, la higiene i l'espai d'oració.

Planta 1

Planta 2

Planta 3

Què és el patrimoni etnològic?

Entenem per patrimoni etnològic o etnogràfic el conjunt de manifestacions i formes de vida tradicionals, materials o immaterials, que defineixen les característiques pròpies dels diferents grups que conformen una collectivitat. El patrimoni etnològic engloba tot allò que té un caràcter tradicional (amb tot el que això comporta: popular, folklòric, il·letrat, tòpic...) i els trets identitaris propis d'un lloc.

Són béns immobles d'interés etnològic els paratges, conjunts arquitectònics, construccions o instal·lacions, i espais que alberguen o constitueixen, hagen albergat o constituït, exponents de formes de vida, activitats, maneres de producció, habitatge, sociabilitat i altres manifestacions de la cultura d'un poble o d'algun dels collectius que el formen.

El patrimoni etnològic castellanenc està integrat pels béns immobles (espais, construccions i instal·lacions), els béns mobles (objectes i documents de tota índole) i les activitats i manifestacions immaterials que constitueixen formes rellevants d'expressió de la cultura i maneres de vida del poble castellanenc o d'algun dels collectius que el formen.

La **UNESCO** defineix el patrimoni etnològic com: «El conjunt de creacions que emanen d'una comunitat cultural fonamentades en la tradició, expressades per un grup o per individus i que reconegudament responguen a les expectatives de la comunitat pel que fa a l'expressió de la seua identitat cultural i social; les normes i els valors es transmeten oralment, per imitació o d'altres maneres. Les seues formes comprenen, entre d'altres, la llengua, la literatura, la música, la dansa, els jocs, la mitologia, els ritus, els costums, l'artesanía, l'arquitectura i altres arts» (15 de novembre de 1989).

Castelló, entorn i evolució urbana

SITUACIÓ I ENTORN

Castelló de la Plana es troba al nord de la comarca de la Plana Alta. El seu paisatge variat, des del punt de vista de la seua explotació econòmica, pot reduir-se a tres modalitats bàsiques: marjal, horta i secà.

Des de la vora del mar la terra ascendeix suauement en pla inclinat fins a les faldes de les serres que limiten la Plana per l'oest. La zona més pròxima al mar està constituïda per terrenys pantanosos –la marjal–, part dels quals van començar a ser guanyats per a l'agricultura en l'Edat Mitjana, separant la terra de les aigües en allargades faixes alternatives de cultius i àmplies séquies. Al nord del Grau, l'aflorament d'aigües produïa una extensa làmina d'aigua o albufera (el Lluent), que va estar dedicada des de segles arrere al cultiu d'arròs, fins que es va dessecar mitjançant instal·lacions de drenatge en els anys 60 del segle XX.

Fins a la línia que marca l'antiga séquia Major en el seu recorregut de nord a sud, s'estén l'horta, terres planes de reg que es dedicaven a cultius tradicionals (hortalisses, llegums, canya de sucre, cànem), alguns ja desapareguts, i que han anat cedint terreny, gradualment, al domini actual i omnipresent del taronger. El sistema de reg de l'horta, articulat sobre una artèria fonamental que és la séquia Major i la seua xarxa de canals secundaris, constitueix un vertader testimoni de l'important esforç del pagès, i un autèntic monument viu d'antigues tècniques hidràuliques. L'edificació tradicional i característica de l'horta és l'alqueria, veu àrab que arreplega el record de les xicotetes agrupacions rurals en què vivien els moros.

A l'oest de la ciutat, en el secà tradicional, el garrofer va regnar com a senyor absolut des del segle XVIII, alternant en ocasions i en menor escala, amb l'olivera. L'edificació tradicional en el secà és el maset, construcció de característiques i èpoques més modernes, d'inspiració burgesa, que en alguns casos ofereix mostres de vertader gust arquitectònic.

L'EVOLUCIÓ URBANA DE CASTELLÓ

Edat Mitjana

L'origen de la ciutat de Castelló es troba en les alqueries d'època musulmana que ocupaven aquestes terres sota la custòdia del castell situat al cim dels pujols de la Magdalena.

Conquistada la zona per Jaume I en 1233, el 8 de novembre de 1251 s'atorga permís per a traslladar la vila del castre de la Magdalena a la alqueria de Benirabe, la qual donarà origen a la fundació de Castelló de la Plana en el seu actual emplaçament, en el límit de l'horta i el secà i en la confluència de diversos camins.

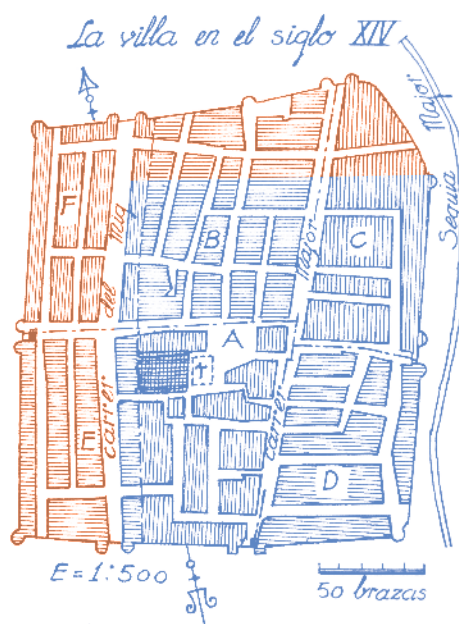
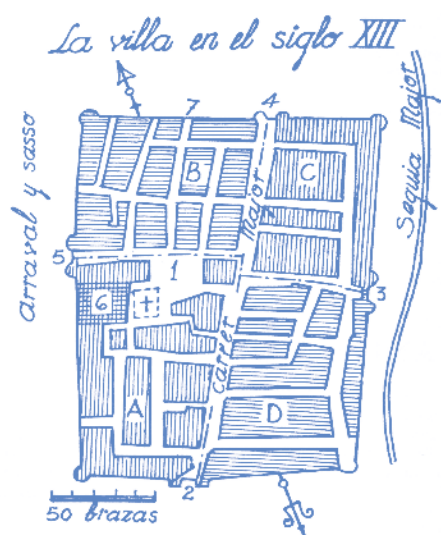
Es crea una vila que s'adapta al model urbà de carrers rectes que es creuen en angle recte i protegit tot el conjunt per muralles, les quals delimiten un espai rectangular amb diverses portes, i al centre, tres xicotetes places on se situen l'església, el palau de la vila, les corts i el cementeri. A aquest espai se li afegeix en 1272 el carrer d'Enmig i el d'Amunt. El recinte emmurallat, a més de cases, alberga tallers artesanals i fins i tot horts regats per la séquia Major.

Edat Moderna

En el segle XVI es van fundar convents extramurs (franciscans [1502] i dominics [1579]) en camins propers que unien amb la vila, la qual cosa va afavorir la formació de ravals al voltant de Castelló. Es van reformar ermites i el Consell Municipal inicià noves obres com la nova torre campanar.

L'augment de la població va acompanyat d'un cert auge econòmic. La consolidació dels ravals obligarà al traçat de nous carrers, a obrir i reformar portals, construir pous, alçar ponts, reformar l'Hospital, les Aules de Gramàtica, etc., fins i tot es reformarà el centre urbà; la construcció de la Llotja, la capella de la Comunió de Santa Maria i el nou Ajuntament transformaran la plaça Major.

El segle XVIII veurà com s'inicia l'enderrocament de les velles muralles que desapareixen.

xeran definitivament en 1794, la qual cosa permetrà l'obertura de nous carrers i la construcció de cases en el lloc que abans ocupaven aquestes. En 1798 es construirà la plaça Nova o del Rei. La vila compta ja amb 13.000 habitants,

anys: el soterrament de la via del tren, la desviació de la carretera, la millora dels accessos, l'ampliació del port, les infraestructures de sanejament, la creació de la universitat, l'auditori, el museu, etc

Edat Contemporània

El segle XIX portarà la capitalitat de la província i l'any 1833 s'il·luminen els carrers amb fanals d'oli.

En 1837 s'alçarà un nou mur per a defensar Castelló de l'amenaça carlista; el seu traçat envoltarà el recinte antic i els ravals. A partir de 1880 l'Ajuntament abordarà projectes encaminats a assentar les bases d'una ciutat moderna que compta ja amb activitats productives, de gestió, d'emmagatzematge i de transport, així com culturals i administratives.

El segle XX suposarà el canvi de les activitats. Centrada sobretot en els serveis, la ciutat creixerà dels 27.518 habitants de 1900 als més de 170.000 de l'actualitat. S'inicia la centúria de les grans millores urbanes.

A partir de la segona meitat del segle XX la ciutat viurà moments d'extraordinari desenvolupament econòmic, un augment de la població, l'ampliació de terrenys urbanitzables i l'aparició d'un creixement dispers que provocarà la creació de nombrosos grups perifèrics.

A partir d'aquest moment Castelló començarà un desenvolupament que l'ha portat a la consecució d'aspiracions desitjades durant

Escut de Castelló.

Oficis en la ciutat

Des de l'inici de l'activitat municipal, en el segle XIII, la vila de Castelló comptava per al seu funcionament amb serveis públics que van derivar en oficis, alguns d'ells, com els de «mustaçaf», «sequier», «missatger» o «manobrer» han desaparegut, uns altres, com el d'escrivà, s'han transformat, i d'altres es van crear en temps recents com el de bombers, policia, escombrariares...

En el sector privat, encara que Castelló sorgeix com una comunitat essencialment agrària que té en el camp el seu mitjà de vida fonamental, a partir del segle XV, amb el nucli urbà ja consolidat, sorgeixen noves formes d'activitat econòmica, sobretot oficis artesans. Molts d'aquests oficis han desaparegut, com «assaonador» (adober de pells), «ballester» (fabricant de ballestes), «candeler», «canterer», «colteller» (ganiveter), «corder» (soguer), «escudeller» (fabricant de parament de fang), brunyidor de metalls, joglar, «paraire» (neteja i prepara la llana), etc. i uns altres han arribat fins als nostres dies, com ara sabater, terrisser, carnisser, soguer, especier (apotecari), ferrer, manyà, forner, fuster, pintor, pescador, sastre, teixidor, etc.

SERVEIS PÚBLICS

El macer (*macip o verguer*)

Era un funcionari de l'ajuntament que encapçalava les comitives municipals lluint un uniforme d'antic origen i portant en la seua mà una maça. Tenia assignada la funció de precedir els consellers, justícia i magistrats en les cerimònies oficials, tant cíviques com religioses com a senyal de la dignitat municipal.

L'any 1563 el Consell castellonenc va encarregar la confecció d'una primera maça cerimonial. En 1594 van acordar que fóra nomenat un segon macer, i com a conseqüència, es va encarregar una segona maça al conegut argenter valencià Francesc Eva. Es tracta de dues importants peces d'orfebreria que actualment es conserven a l'Ajuntament de Castelló de la Plana.

El sereno

Era un vigilant nocturn que feia la ronda pels carrers per a vetlar per la seguretat dels veïns i facilitar l'entrada als portals. Els veïns el cridaven picant les mans i al crit de «SEREEENO-OOO», el qual, mentre s'acostava, feia sonar

el seu enorme clauer perquè el veí sabera que l'havia sentit. L'ajuntament proveïa a cada sereno de capot, llança (com a arma defensiva), fanal, cinturó, gorra, xiulet per a alertar, matraca o carranc (per a casos d'incendi) i un enorme manoll de claus.

L'escombrariaire o agranador

La neteja pública no es va considerar un tema rellevant fins a dates relativament recents. Va ser en el segle XIX quan va començar a créixer la preocupació sobre els efectes nocius que sobre la salut dels ciutadans tenia la sobreocupació dels habitatges modestes, en condicions insalubres, l'eliminació d'aigües fecals i brosses i l'augment de la brutícia en els carrers. A partir de llavors va haver-hi notables progressos en la higiene urbana.

A principis del segle XX ja van començar a utilitzar-se carrets per a netejar els carrers.

El pregoner

Era un oficial públic que comunicava pregons i notícies a tot el poble.

1. Vestit de macer.
2. Casc de bomber.
3. Carro d'agranador.

ELS ARTESANS

Els gremis

En l'Edat Mitjana i a principis de l'Edat Moderna els monarques van concedir grans privilegis a les associacions d'artesans, en part, per a contrarestar el poder dels nobles. Les associacions d'artesans, els gremis, confraries i almoines van adquirir llavors gran importància.

Els gremis agrupaven els que exercien un mateix ofici, s'estructuraven en organitzacions jeràrquiques de mestres, oficials i aprenents i tenien una finalitat econòmica, d'auxili entre els socis i de defensa dels seus interessos enfront dels abusos de l'administració i dels senyors. Eren una vinculació religiosa, cada gremi tenia un sant protector al qual honraven, i tenien una finalitat políticocial ja que comptaven amb representació en els Consells de la vila i en les Corts.

Els gremis disposaven d'estatuts detallats que arreplegaven els deures i atribucions dels agremiats, de vegades especificant fins i tot la manera de fabricar els productes, la manera d'executar els treballs i els materials amb què havien de confeccionar-se. També tenien banderes i escuts amb l'emblema de l'ofici, cases gremials i capelles en honor del seu patró i gaudien de propietats en comú per a l'exercici del treball.

Molts d'aquests artesans, a més d'exercir una funció imprescindible per al desenvolupament de la ciutat, realitzaven el seu treball amb un elevat mèrit artístic.

El progrés de la indústria de la mà dels avenços tècnics i les idees econòmiques imperants a principis del segle XIX van suposar la fi de les institucions gremials, de tanta tradició a Castelló. Desapareguts els gremis, els treballadors es van organitzar en associacions obreres i sindicats per a defensar els seus drets.

El ferrer

És un dels oficis més antics. Documentat en la major part de localitats des de poc després de la conquesta cristiana, el ferrer «de tall» era imprescindible en les zones rurals. Construïa i reparava tota classe d'estris, eines i utensilis de llaurar i ferrava les cavalleries, una labor fonamental en una època en què el transport i el camp depenien dels animals de tir. Amb el temps l'ofici derivaria en noves especialitats com ara calderer, ferrador, forjador, etc.

En agricultura la labor més important del ferrer era la reparació de la reixa de l'arada, imprescindible per als llauradors i que es desgastava per l'ús. També reparava pics, destrals, aixades, aixes, pales o rodes de carro i fabricava les ferradures per a les cavalleries. En construcció fabricava reixes, baranes, punters, pics... i per a ús domèstic, mobles en forja, eines, articles decoratius i religiosos, campanes, utensilis de cuina, armes, estufes, claus...

L'ofici de ferrer requeria força, enginy i destresa. L'artesà havia de subjectar les peces incandescentes amb unes llargues tenalles mentre les modelava sobre l'enclusa amb precisos cops de martell. La forja i l'enclusa eren el centre del seu univers.

Com la majoria d'oficis de l'època, l'ofici passava de pares a fills i es convertia en una manera de vida. La mecanització del camp, els avenços moderns i la producció en sèrie van reduir a poc a poc la demanda de treball d'aquests artesans antany imprescindibles.

Ferradura

L'obrer i el mestre d'obra

La vila de Castelló, des del seu naixement, va estar en un continu procés de creixement i transformació, es van alçar cases i muralles que es van derruir i es van tornar a alçar per a deixar espai a noves cases, carrers, places, esglésies i hospitals.

Aquest procés va requerir la intervenció d'oficis especialitzats, mestres d'obres, obrers i paletes per a construir cases i murs; teulers que fabricaven teules i rajoles per a les cobertes; picapedrers que treballaven la pedra en pedreres i tallers; calciners que produïen calç o l'aplicaven en interiors i façanes, etc.

Claus.
Arada.
Reixa d'arada.
Enclusa.

L'ofici d'obrer, com la construcció, ha evolucionat al llarg del temps. Antigament les construccions de les cases eren d'una, dues o tres altures i la corriola i la corda eren el mitjà utilitzat per a pujar els materials. L'obrer va ser un professional molt polivalent fins a finals del segle XIX, els avenços constructius del segle XX i els nous materials van portar l'especialització actual.

Paleta

El fuster

La fusta i la seua manufactura han estat presents al llarg de la història en les principals activitats productives: construcció, transport, estris, mobiliari... La fusteria és un ofici que, en els aspectes fonamentals, ha variat poc al llarg del temps.

En construcció la fusta estava present en l'estructura dels edificis, ja fora en l'encofrat, a manera de bigues, en el suport de les teulades... Per a aquests usos, la fusta s'emprava simplement serrada en bigues o taulons, però també era imprescindible, més elaborada, en portes, finestres, contrafinestres i baranes d'escales.

Així mateix, la fusta era fonamental en els carros i en les eines que s'empraven en el camp (aixades, pics...) i en altres oficis, pasteres per a pastar el pa, filosa per a filar, telers, estris de mesurament com els quartals, l'almud... i en una part important dels estris domèstics (recipients, tines i aigüeres per a la bugada, morters, salers...), etc.

Els fusters locals atenien la demanda del modest mobiliari bàsic que requerien els veïns (taules, cadires, llits, baguls...). Més endavant, a principis del segle XX, era costum acudir al fuster quan una família casava un fill, ja que, encara que generalment la nova parella s'instal·lava a casa dels pares d'un dels nuvis, sempre era una bona ocasió per a encarregar un nou dormitori o algun xicotet moble auxiliar per a acomodar la nova parella. Més que l'estil del moble, el client apreciava la seua solidesa, havia de ser massís i de bona fusta, per a tota la vida.

L'element principal en el taller de fusteria era el banc de treball, una taula alta i estreta molt

Raspall de fuster

polivalent en la qual el fuster podia dibuixar i marcar les peces i subjectar-les per a treballar-les (serrar, encaixar, allisar, rebaixar...).

La producció en sèrie, en els anys 60 del segle XX, va suposar el final de molts tallers de fusteria tradicionals i la reestructuració dels que van quedar.

El forner

L'elaboració de pa era fonamental per al proveïment familiar. En la tradició d'una cultura autosuficient, inicialment s'elaborava de forma individual (familiar) o col·lectiva (comunal) en els denominats forns de la vila, que solien dependre de l'ajuntament.

L'ofici de forner seria, doncs, un dels més importants en el sector de l'alimentació en qualsevol vila o ciutat. El seu treball depenia dels llauradors que conreaven i collien el blat i dels moliners que convertien el gra en la farina que el forner havia de transformar en pa al forn.

A la fi del segle XIV van existir en la vila de Castelló set forns diferents. Avui en dia encara podem trobar un antic forn de pa en funcionament al carrer Mestre Chapí, 28.

Tamís de farina

Plomada

Sedàs de farina.
Pastera de pa.

El treball de la roba: costureres, brodadores i teixidores

En una societat on la distribució de treballs se supeditava al gènere, gran part de les opcions laborals reservades a la dona estaven relacionades amb la confecció i manteniment de peces i teixits, una necessitat primària bàsica al costat de l'alimentació i l'habitatge.

Llavar, apedaçar, brodar i planxar es realitzaven tant dins de l'àmbit familiar com per a incrementar els ingressos familiars i podien ser oficis realment durs com el de bugadera.

La indústria tèxtil va tenir especial importància a Castelló en els segles XVII i XVIII quan es va estendre el cultiu de moreres i la cria de cucs de seda, la qual cosa va donar lloc a una pujant indústria de la seda i en els segles XVIII-XIX, amb el millor moment en la fabricació de teles de cànem que s'empraven per a confeccionar camises, pantalons i llençols de gran qualitat.

En el segle XIX les dones (i els xiquets) van desplaçar els homes de les fàbriques i tallers tèxtils de seda, llana, lli i cànem, a causa que menjaven menys, treballaven tant o més i cobraven menys que els homes.

A principis del segle XX l'accés de la dona al món laboral, fora de l'àmbit familiar on realitzaven les tasques de la llar i participen en les labors del camp, continuava sent molt feble. S'empraven com a serventes i en algun cas podien ser mestres o llevadores però majoritàriament continuaven vinculades a activitats tèxtils de caràcter artesà (sector secundari), sovint en el seu domicili, com a modistes,

sastresses, cotilleres, costureres, calceteres, toqueres..., també es documenta alguna espadenyera i sabatera i en el sector terciari són treballadores de comerços, venedores, cambreres, cuineres, telegrafistes, mecanògrafes, telefonistes.....

El comerç: pesos i mesures

El comerç al detall va ser una de les principals activitats del centre de la ciutat que proveïa les necessitats de Castelló i dels pobles del voltant. Alimentació, begudes, teles, paper, cordells... es venien en xicotets comerços, on el rigor amb els pesos i mesures era garantia d'un bon servei i de l'honradesa de l'establiment.

Encara que en 1849 s'implanta el sistema mètric decimal, algunes unitats de mesura d'ascendència medieval (fins i tot anteriors) van continuar emprant-se en transaccions comercials fins a temps recents: l'arrova, la lliura, el «caffi», l'almud, la barcella, el quarteró.

MESURA VALENCIANA	UNITAT MÈTRICA DECIMAL
Mesures de pes	
Arrova	12,78 k
Quintar	51 k
Mesures de capacitat	
Barcella	16,60 l
Almud	5,15 l
Cànter	10,27 l
Mesures de longitud i superfície	
Vara	0,96 m
Fanecada	0,083 Hm
Brasa	0,0004 Hm
Jornal	0,49 H

Planxa de carbó

El Mustaçaïf

En el segle XIII es crea la figura del mustaçaïf, un funcionari municipal que, entre les seues funcions, havia de garantir la rectitud en les transaccions comercials, revisar pesos i mesures, inspeccionar mercaderies, supervisar els mercats i castigar frauds. Era triat anualment i en el segle XVIII se li denominava *almotacén*.

De la seua activitat a Castelló es conserva abundant informació documental, entre la qual destaca el Llibre de la Mustaçaïfia, de 1460 aproximadament, que arreplega disposicions relatives a l'acompliment de l'ofici (informació sobre els mercats, el preu dels aliments, la col·locació de les parades en les fires, les mesures higièniques i sanitàries, la qualitat dels productes artesanals i la fidelitat de pesos i mesures).

Després de la Guerra de Successió i l'abolició de la legislació foral valenciana, la figura del mustaçaïf desapareixeria. Igual sort correrien la figura del justícia, els consellers, el sequier o els jurats.

Balança

Fires

Més enllà de ser una vila rural, Castelló va tindre des dels seus inicis una important activitat artesanal i comercial. Fruit dels seus excedents agrícoles i de les manufactures, successius monarques van concedir fires a la vila per a afavorir el seu desenvolupament econòmic.

Castelló es va establir com el punt de trobada comercial respecte a les poblacions més xicotetes dels voltants i de l'interior, i va haver-hi un intens intercanvi de matèries primeres i productes elaborats.

Les fires que es van concedir van ser:

1269, Jaume I atorga celebració de fira vuit dies abans de Sant Lluís

1306, Jaume II confirma 10 dies de fira

1334, Alfons IV concedeix una pròrroga de 5 dies a aquesta fira (total 15 dies de fira)

1444, la reina María (esposa d'Alfons V el Magnífic) concedeix la celebració d'una altra fira de 15 dies el dia de Sant Vicent Màrtir (gener)

1564, Felip II concedeix la tercera fira de 15 dies a partir de Sant Bartomeu

En 1312, les ordenances municipals ja detallen espais regulats d'exposició i venda en la fira i on s'havien d'instalar els diferents venedors (bruneters, mercers, drapers de draps de França, pellissers, manyans, asters, candelers i venedors de cuirs...).

Castelló disposava, a més, d'un carregador marítim per a donar eixida a la producció local i del territori d'influència i rebre mercaderies d'altres llocs.

Actualment l'activitat comercial de Castelló segueix tenint un paper important en la seua economia.

El farmacèutic

El farmacèutic tenia les portes del seu establiment obertes les vint-i-quatre hores del dia. En la farmàcia es preparaven medicines, infusions i pocions per a tractar les malalties.

Enfront de la malaltia, la distinció entre pobres i rics era important. La noblesa i burgesia eren tractades a casa, amb mesures d'higiene bastant deficientes però a resguard de l'ingrés en l'hospital. Els pobres, que eren majoria, no tenien més remei que acudir als hospitals de beneficència on la mortalitat era molt elevada (a causa de l'amuntegament dels pacients, l'alimentació insuficient i els improvisats quiròfans en les sales generals) o posar-se en mans de professionals poc qualificats i remeiers.

Balança

ja començaven a utilitzar els progressos de la higiene i la medicina.

A la fi del segle XIX, la millora de l'alimentació i higiene a causa de l'augment del nivell de vida i el descobriment del tractament i prevenció de moltes malalties infeccioses, va suposar un canvi de situació.

ELS OFICIS DEL CÀNEM

El cultiu del cànem

El cultiu del cànem va ser introduït en la península ibèrica pels pobles islàmics a principis de l'Edat Mitjana, encara que no es coneix amb exactitud quan es va iniciar el seu cultiu a Castelló.

El cànem comú o «cannabis Sativa» és una planta herbàcia anual que produeix fibres naturals de gran resistència. En terres i aigües propícies la tija pot arribar a tres metres d'alçada, és aspra al tacte i de color verd fosc. Requereix climes càlids i humits i ha de conrear-se en zones poc ventoses per a evitar que les fibres s'endurisen i dificulten la seua manipulació posterior.

El cànem necessita sòls rics en matèria orgànica, tous, nets de males herbes i correctament fertilitzats i regats, per la qual cosa la preparació del sòl era fonamental. Després d'arreglar la collita, a principis de tardor, s'apilaven munts menuts per tot el camp amb les tiges i fulles de la collita anterior i es cremaven amb la finalitat d'eliminar els insectes i les llavors de les males herbes i enriquir la terra amb les cendres. S'escampava fem i es cavava per a barrejar-ho amb la terra. En les parcelles xicotetes aquesta labor es realitzava amb aixades de 2 puntes i en les grans amb una arada tirada per dos animals. Finalment es llaurava el terreny 2 o 3 vegades més, de forma superficial i normalment amb arades amb orelles, per a deixar la terra solta per a la sembra.

La sembra es realitzava a la primavera, a eixams (llançant les llavors a l'aire), en la terra degudament aplanada i amb els cavallons preparats (cavalló: llom de terra entre solcs). Es regava i es passava la tauladora plana tirada per una cavalleria per a enterrar una mica les llavors, que amb la humitat brotaven ràpidament. Als 15 o 20 dies del primer brot s'iniciava el reg de forma periòdica fins que floria la planta i eixien les llavors. Aquestes es deixaven assecar i se segava a mà mitjançant grans falçs de fulla ampla.

Els segadors havien de protegir-se el braç esquerre amb un maniguet de llana per a evitar les rascades provocades per l'aspror de la planta i afilaven les falçs 3 o 4 vegades per

Xeringa
metàlica.

Flascó de
bicarbonat
potàssic.

En el segle XVIII, Castelló va patir un augment important de la mortalitat a causa de la tuberculosi, la lepra, la diftèria, el paludisme, la grip, la sífilis, el tifus i sobretot la varicella, que va ser la gran plaga del segle. La mala ventilació de les cases, les deficientes mesures higièniques i l'excés d'ocupació dels habitatges afavoria el contagi de malalties infeccioses, sobretot aquelles que es transmetien per via respiratòria, com la pigota i la tuberculosi.

El segle XIX no va ser millor, la pigota, el còlera, la pesta blava i sobretot la febre groga (transmesa per un mosquit) van continuar colpejant els més desfavorits en un entorn de fàcil propagació de malalties infeccioses (carrers bruts i sense pavimentar, absència de clavegueres i excusats). Per primera vegada es va establir un codi sanitari amb mesures per a intentar atallar les epidèmies: desplaçar els cementeris fora de la població, vacunar de pigota els xiquets, netejar presons i hospitals... Mentrestant les classes acomodades

Llotja del Cànem

jornada. Formaven feixos que lligaven amb cordells i apilaven a manera de barraques que deixaven assecar durant 2 o 3 dies per a després traslladar-les a lloms de cavalleries o carros fins a les basses de curació. Hi havia diverses basses de curació distribuïdes pel terme, situades en alqueries amb abundant aigua no llunyanes del nucli urbà, i eren d'ús individual o col·lectiu.

Labors d'acabat

Amarament o maceració: consistia a submergir el cànem en les basses de curació durant 10-15 dies aproximadament perquè es produïra la fermentació que permetia la separació fàcil de les fibres. Posteriorment es llavaven, es posaven a assecar, de nou, en la mateixa posició que després de la sega, i finalment es traslladaven a les eres on s'apilaven en pallers.

Agramat: consistia a matxucar les tiges per a separar les fibres del cànem de les parts llenyoses. Per a això s'utilitzava «l'agramadora» o «banc d'agramar». Era un treball molt pesat, lent i costós que es realitzava de sol a sol, en jornades de quasi 12 hores. A l'home que es dedicava a aquesta tasca se li coneixia com a «agramador». En 1914 la Cambra Agrària de Castelló va construir una instal·lació industrial per a realitzar l'agramat mecànicament: «l'agramadora», encara que la disminució de la demanda d'aquestes fibres provocaria que el cultiu fóra abandonat totalment a penes 30 anys després.

Història cultiu

Acabada la Reconquesta, el descobriment d'Amèrica i la constitució de noves colònies a Àsia provocaria un extraordinari creixement

del trànsit marítim que es traduiria en un gran augment de la demanda de corda i velam per a les naus de l'Armada i vaixells mercants. La necessitat de matèria primera, el cànem, va fer que el seu cultiu s'estenguera en el terme municipal de Castelló i poblacions veïnes. El cànem de Castelló era molt apreciat per la seua qualitat i per la longitud i resistència de les seues fibres. Quasi tots els llauradors, amb horta, sembraven cànem, encara que havien de fer-ho en règim de rotació atès que era un cultiu molt agressiu i esgotava la terra. Sembraven cànem, després fesols blancs d'enramar i blat i així, a falta de fertilitzants, aconseguien mantindre l'equilibri del sòl.

Amb el cultiu del cànem van sorgir nous oficis a Castelló, tant en la preparació de les fibres (amarament i agramat del cànem) com en la seua manipulació posterior, filar i teixir llenços i lones, corderia, el trenat de la llata (amb les fibres de pitjor qualitat) per a fer soles d'espadenyes, etc., que van requerir abundant mà d'obra tant masculina com femenina i van suposar una època d'auge i esplendor per a la ciutat.

Aquesta bonança no va estar exempta, no obstant això, de conflictes. La Corona obligava, per llei, que gran part de la producció de cànem de Castelló es destinara a la Real Fábrica de Lonas de Cartagena que aparellava les naus de l'Armada Espanyola. La Real Fábrica pagava un preu regulat pel cànem i tenia el privilegi d'exigir l'enviament als seus tallers de teixidors i filadores de Castelló. El Gremi de Teixidors seleccionava els teixidors i realitzava un sorteig ja que ningú no volia acceptar la destinació per les pèssimes condicions de treball i estada.

La importància del cànem va fer que el Gremi de Corders arribara a ser el més important de la vila després del de Llauradors.

El cànem es va constituir en protagonista de la vida econòmica de la ciutat a partir del segle XVI, encara que va aconseguir el seu màxim apogeu en el segle XVIII; en el XIX, segons Madoz (1850), el cultiu del cànem continuava sent important: **«Era el principal cultiu de l'horta i l'únic producte manufacturat artesanalment a notable escala i el primer en el tràfic firal, tant en ram com ja treballat»**. En 1870 la indústria local de manufactura del cànem ocupava a 3.000 persones que fabricaven qualsevol classe de filatures, cordells, espadenyes, sogues, cordes per a embarcacions de càrrega i pesca... El Gremi de Teixidors va ser el que més va augmentar al llarg del segle XVIII, i va arribar a ser el més nombrós.

El cultiu del cànem es va abandonar en els anys 40 del segle XX a causa de la caiguda de la demanda motivada per l'aparició dels

vaixells de vapor, que van desterrar el velam tradicional, la utilització del cuir en el calçat i la consolidació de la taronja com a cultiu alternatiu.

Els corders

El cànem era la matèria primera per a la producció de cordes i sogues. Els artesans que realitzaven aquesta labor es denominaven corders o filadors. Els seus productes eren molt demanats en amplis sectors productius, per a l'aparell d'embarcacions (maromes, velam, xarxes i arts de pesca...), en transport per a la subjecció de les càrregues, els arreus de les cavalleries, els tirants d'enganxada i regnes, en el camp per als apers de cultiu i en altres oficis (cordes fines per a persianes, fil per a cosir espadenyes, etc.).

La fibra de millor qualitat es dedicava a la fabricació de lones, cordes i cordells i la de pitjor qualitat (estopa) s'emprava per a calafatar els cascots de fusta de les embarcacions.

Els corders adquirien el cànem a la Llotja del Cànem. El seu treball requeria d'amplis espais i al principi treballaven en carrers i places, la qual cosa ocasionava inconvenients als veïns. En 1744 el Gremi de Corders va comprar un terreny de 13.613 m² per a cons-

Filadora de cànem

truir un hort amb casa i pou en què pogueren treballar els seus agremiats: l'Hort dels Corders. En el seu lloc hui s'ubica una plaça amb el mateix nom.

En el segle XVIII la corderia de cànem era la preferida per a les embarcacions i vaixells de vela. A Castelló, 200 famílies es dedicaven a aquesta labor, el 50% de la producció es quedava a la ciutat i la resta es comerciava fora.

El Gremi de Corders

El Gremi de Corders va arribar a ser un dels més importants de Castelló i va tindre les seues ordenances definitives l'any 1772, després que les anteriors foren abolides pels Borbons.

El segle XIX i les seues doctrines liberals que preconitzaven el lliure exercici de qualsevol professió suposà un dur colp per a les associacions gremials. Els treballadors del cànem deixaren llavors de ser artesans per a convertir-se en classe obrera. Al llarg d'aquest segle, també començà el declivi de la comercialització del cànem a causa dels avenços tècnics i la competència d'altres fibres naturals com el jute. A pesar de les dificultats, el comerç es va mantindre estable fins a principis del segle XX quan l'aparició de la taronja, com a cultiu alternatiu, entrà amb gran força.

Aquest exemple il·lustra un procés que acabaria afectant la majoria d'oficis tradicionals,

els quals desapareixerien progressivament amb l'arribada de la producció industrial i els canvis en el consum de la societat. El pas del temps, els canvis econòmics i socials i les modes acabarien així amb segles de tradició artesana.

La Llotja del Cànem

Testimoni de la importància del cànem a Castelló en els segles XVII i XVIII, és un edifici d'estil renaixentista que inicialment es va dedicar al comerç de verdures i fruites, per a, posteriorment, destinar-se al comerç del cànem, d'ací el seu nom. Els corders de Castelló adquirien, pràcticament, el 70% del cànem que comercialitzava la llotja.

Els soleros i espardenyers

L'artesania de l'espardenya va ser una activitat complementària de l'agricultura. L'espardenya era el calçat habitual de les poblacions rurals i, realitzada a partir del cànem, va ser una de les manufactures més esteses i antigues de Castelló.

El procés d'elaboració de l'espardenya implicava la intervenció de diversos artesans molt especialitzats i es realitzava, sovint, en el propi domicili o a la porta de casa:

Confecció de la llata: tradicionalment reservada a les dones, que realitzaven la labor a mà amb gran habilitat i rapidesa, consistia a for-

Pinta de cànem

Soles d'espardenya
de cànem

Didal

Banc de solero

mar llargues trenes amb les fibres de cànem de pitjor qualitat. Les trenes es depositaven en cistelles de vimen (panerots) per a, finalment, enrotllar-les en madeixes i entregar-les als soleros.

Els soleros asseguts a cavall en uns bancs especials de fusta fabricaven les soles de les espardenyes enrotllant la llata i donant-li forma i mesura amb distint nombre de voltes, i cosint-les transversalment amb fil de cànem (cordell) amb unes llargues i fortes agulles proveïdes de mànec de fusta.

Les «puntilladores» cosien la puntera i la talonera de loneta a les soles. Aquestes peces de loneta es tallaven mitjançant patrons segons la mesura de l'espardenya.

Les «rodaores» realitzaven el rivetat final de la lona i reforçaven la punta i el taló amb fil de cànem i cosien les cintes que subjectarien el calçat als peus i la cama per damunt dels turmells.

Els artesans cobraven les espardenyes a tant per dotzena i les entregaven, als comerciants, empaquetades en fundes.

La indústria espardenyera va tindre una gran importància fins aproximadament 1930. A Castelló eren més de 200 famílies les que es dedicaven, segons Cavanilles (1791), a fabricar aquest calçat artesanal.

El Gremi d'Espardenyers

Els espardenyers comptaven amb gremi propi i ordenances, ningú que no fóra agremiat podia fabricar i vendre espardenyes, si no era per a ús propi. Les ordenances eren detalla-

des i establien inclús els punts que havia de tindre el cosit de cada tipus d'espardenya i com havien de ser aqueixos punts. Les mesures, pesos i característiques dels fils per al seu ofici estaven regulats i pactats amb els mestres corders que podien ser sancionats amb multes si no s'ajustaven a les especificacions. El gremi disposava, a més, de «vehedors», inspectors de qualitat que podien denunciar forasters que vengueren trenyella, espardenyes o soles a la ciutat.

El gremi ajudava els seus associats en casos de desgràcia, en els soterraments i assistia les viudes. Tenia escola pròpia per a xiquets

amb mestre pagat pel gremi. Els xiquets començaven a treballar en l'ofici a una edat molt primerenca. El dia del patró era festiu i no es treballava, se celebrava missa i un menjar amb tots els luxes en honor al sant.

Quan van desaparéixer els gremis, els artesans espardenyers es van establir pel seu compte però aquesta indústria va anar decaient.

Treballar la terra

La producció agrícola va ser, durant segles, el motor econòmic de Castelló. El camp abastia les necessitats de la ciutat i produïa excedents que serien l'origen d'un florent comerç generador de riquesa.

De la terra depenien nombrosos oficis, des de l'agricultor en totes les seues especialitats, al pastor, el ramader, l'apicultor, el carreter, el responsable de les séquies, el regador o el jornal·ler. Aquests oficis atresoraran una rica cultura material reflectida en els seus estris i ferramentes i una cultura intangible de coneixements sobre espècies vegetals, animals i tècniques de producció que hui han desaparegut. Activitats com llaurar amb mula, segar amb falç, ventar o trillar en l'era o plantar arròs desapareixeran a causa dels avenços tècnics o del canvi d'activitat en la zona. Del camp dependran també altres oficis que no es localitzen pròpiament en l'entorn agrari, com el corredor de finques, el moliner o el veterinari.

L'agricultura generarà, així mateix, una arquitectura pròpia, cases de camp –alqueries i masies–, séquies, assuts i marges conformaran un paisatge autòcton característic.

L'ofici de llaurador

A Castelló l'ofici de llaurador va ser rellevant des dels seus inicis, testimoni d'això són les nombroses ordenances que des del segle XIV (de 1370 a 1572) arrepleguen regulacions referents a l'àmbit rural: castics per danys ocasionats pel bestiar en els camps de cultiu, legislació relativa als molins, plantació d'arbres en rius, fonts i basses, abeuradors, guarets (rotació dels cultius), etc. Encara així, no va ser fins a principis del segle XIX quan es van constituir en gremi i elaboraren ordenances pròpies (1818) a imitació de comerciants i artesans.

Les ordenances reflectien els objectius del gremi: unió de classe, foment de l'agricultura, socors al necessitat, realització d'obres per a benefici comú com la reparació de camins i séquies, castic d'infraccions, perfeccionament dels cultius...

Podien pertànyer al gremi tots els habitants de la vila que exerciren l'ofici de llaurador i la seua aportació econòmica depenia de la quantitat de terres que posseïren, d'horta, secà, marjal i oliverar de regadiu.

L'entorn agrari de Castelló, per les seues característiques, es dividia en tres zones:

La marjaleria o zona humida, al costat del mar, que al seu torn es diferenciava en **marjal de saó** (humida per les aigües freàtiques) i **marjal de reg** (havia de regar-se amb aigua procedent de sénies).

L'horta: eren les millors terres, amb dret a reg de les aigües del riu Millars a través de canals i séquies.

El secà: és la part interior i més elevada.

Són terrenys pantanosos en la zona més pròxima al mar, una part dels quals es va transformar per a ser cultivable ja en l'Edat Mitjana, separant la terra de les aigües en allargades faixes alternatives de cultius i àmplies séquies. Al nord del Grau, l'aflorament d'aigües produïa una extensa làmina d'aigua (albufera) coneguda com el Lluent que es va dedicar al cultiu d'arròs.

El cultiu de l'arròs

Per les seues característiques l'arròs va ser el cultiu ideal per a les terres, abans pantanoses i improductives, de la marjal de saó. L'arròs és una planta herbàcia de la família de les gramínies, les seues arrels es desenvolupen dins de l'aigua, amb fulles allargades i espiga de grans múltiples embolicats en una dura pellofa. És una planta poc exigent que no requereix sòls de gran qualitat, es produeix en terrenys amb molta humitat no aptes per a altres cultius i és de ràpid creixement i maduració.

L'arròs va ser introduït a la península ibèrica pels àrabs. Era un cultiu rendible i un aliment molt complet (per la seua digestibilitat i poder nutritiu) que permetia alimentar poblacions creixents i amb una alta taxa de natalitat, gràcies també al fet que podia conservar-se en perfecte estat durant llargs períodes de temps ja que la pellofa que embolica els grans actuava com un eficaç protector natural enfront de l'atac d'insectes (corcons) i certs fongs.

Història del cultiu de l'arròs a Castelló

Va ser un cultiu no exempt de polèmica que va causar innumerables maldecaps a les autoritats locals, les quals van arribar a prohibir-lo en certs moments dels segles XV i XVI, perquè es considerava que els arrossars, inundats i insalubres, eren l'origen de les greus epidèmies de paludisme que en diverses ocasions van assolir la localitat amenaçant quasi amb la despoblació.

A pesar de les prohibicions, a la zona del Grau va haver-hi èpoques en què es va continuar cultivant arròs i les autoritats van haver d'aplicar-se amb zel, imposant penes cada vegada més rigoroses, perquè el seu cultiu cessara.

El botànic Cavanilles va escriure: «A la vista dels tristos efectes que anaven produint els arrossars, es va decretar la seua proscripció i va cessar l'epidèmia. Aquesta experiència prova que val més deixar inculta molta terra que beneficiada en perjudici de la salut.

No convé introduir aquest cultiu encara en terres pantanoses per naturalesa, sense examinar abans la posició dels llocs veïns i sense veure si hi ha muntanyes que impedisquen el curs lliure dels vents (...) Van triar per arrossars els llocs enaiguats i quasi pantanosos molt prop del mar: va començar el cultiu i molt prompte es va viciar l'atmosfera; van seguir-se efectes tan funests, que la humanitat i la justícia es van armar contra l'enemic... Es va prohibir el seu cultiu i des d'aquella època va començar la felicitat, renaixent la salut, l'abundància de produccions i l'augment de població».

Era un error, no obstant això, atribuir únicament al cultiu de l'arròs l'origen de les febres palúdiques. El paludisme es transmetia per la picadura dels mosquits que es reproduïen en les aigües estancades i picaven els llauradors i la malaltia es va mantindre mentre van existir zones pantanoses, encara que no es cultivara arròs. L'Ajuntament de Castelló es va ocupar a partir del segle XVI de sanejar les zones pantanoses, principal origen del paludisme. L'establiment en segles posteriors d'usos adequats en la marjal i el descobriment de noves medicines van aconseguir atallar les epidèmies.

En el segle XIX s'estableix un pla de sanejament dels marenys i terres pantanoses i es creuen els vedats arrossers, es fixen normes per al cultiu de l'arròs i s'estableixen zones de drenatge i desguassos per a dessecar la

terra, sempre que es dispose de brolladors o fonts per a regar i renovar les séquies. El cultiu legalitzat de l'arròs s'inicià en el segle XX i diversos particulars transformaran les seues terres de marjaleria per a dedicar-les al cultiu.

La producció d'arròs no va ser significativa fins a principis dels anys 20 del segle XX en què va començar a ser molt important. En 1924 es va constituir l'associació «La Primitiva Arroquera» i en 1925 el «Sindicato Agrícola Arroquera» en què s'agrupaven tots els productors d'arròs i que tenia com a objectiu dotar les explotacions arroseres de les infraestructures necessàries per al sanejament dels terrenys i proporcionar-los el reg i el manteniment d'aquests sistemes. En 1934 es va fundar la Cooperativa Arroquera de Castellón, l'objectiu de la qual era la comercialització i industrialització dels arrossos dels seus afiliats i el foment del crèdit agrícola. També es van construir uns quants molins arroseres.

El cultiu de l'arròs va resultar vital davant de les penúries i fams canines provocades per la Guerra Civil en els anys 40. Després de la Guerra, per a pal·liar les necessitats alimentàries es van augmentar les superfícies cultivades. A Castelló es produïa un arròs d'excel·lent qualitat, però l'escassetat de la mà d'obra i la caiguda de la rendibilitat davant de la impossibilitat de mecanitzar les xicotetes parcel·les va provocar la seua gradual desaparició a partir de 1960 i la transformació de les terres per a producció hortofructícola.

Sembra i sega de l'arròs

Als mesos de gener-febrer es dessecaven els camps i es llauraven voltejant la terra mitjançant l'arada amb orelló (els orellons són uns elements en l'arada, a manera de pales, que voltegen la terra).

A mitjan març es realitzava el planter en parcel·les preparades a aquest efecte, ben llaurades, anivellades, negades i fanguejades (procés que consistia a batre l'aigua i la terra per a formar un fang fi). A continuació s'escampaven les llavors a mà i «a eixams» (escampant-les a l'aire, a grapats) després d'haver-les tingut a remulla 2 o 3 dies per a facilitar la germinació. S'abonava diverses vegades i a finals d'abril, quan el planter havia crescut un pam i mig, ja es podia arrancar. Es feia a mà, estirant les mates i formant xicotetes garbes que es lligaven amb un bri d'espart remullat, que facilitava el nugat. Les garbes es repartien pels camps on havien de plantar-se el mateix dia que havien sigut arrancades.

Mentrestant es preparaven els camps, fanguejant amb cavalleries amb dragues al rest o amb tractors amb rodes especials de ferro. El fanguejat soterrava els restolls de la collita anterior i batia el fang facilitant l'arrelament del planter. Les mates es plantaven afoquant-les en el fang amb l'ajuda dels dits més llargs de la mà dreta. Quan l'arròs havia arrelat es disminuïa la capa d'aigua deixant les parcel·les quasi seques, s'abonava i s'inundaven novament. S'havia de birbar (arrancar les males herbes) 2 o 3 vegades abans de la sega per a mantindre els camps nets.

Carabassí

Xaruga de rodes

Carro de garbejar

També se sembrava sense realitzar planter, escampant les llavors «a eixams» directament en els camps fanguejats.

A finals d'agost, quan l'arròs estava daurat, començava la sega. S'eliminava l'aigua i els hòmens segaven a mà amb falç deixant restolls d'uns 10 cm, els manolls segats es depositaven sobre el fang. Es feia una garba lligant diverses mates per davall de l'espiga i a continuació, amb una falç dentada gran (surrac), es tallava la garba per davall del lligam. La palla es deixava en el camp per a emprar-se, posteriorment, com a llit per al bestiar en els corrals o per a folrar l'interior de caixes de taronges. La part del gra es treia als camins sobre **plataformes de fusta amb patins** (a manera de trineus) tirats per cavalleries i després es portaven a les eres.

La trilla era el procés de separar el gra de la palla. Es realitzava amb **trills plans de serra o de pedrenyal** o «a patà» que consistia a fer trotar a les cavalleries, una vegada i una altra, sobre les espigues d'arròs perquè el gra se soltara de la palla. Posteriorment, amb forques de tres puntes s'apartava la part principal de la palla, amb forques de 5 puntes es ventava (llançar a l'aire) el muntó resultant fins que la palla grossa desapareixia, finalment, amb una pala de fusta es ventava el gra perquè el vent es portara les restes de palla fina.

Sobre els anys 20 del segle XX van començar a utilitzar-se trilladores fixes i més tard trilladores mòbils, posteriorment, en les parcelles més grans, s'emprarien grans màquines recolectores que segaven i trillaven al mateix temps.

Draga per al cultiu de l'arròs

Picadora i maça d'arròs

Per a l'asseccament, l'arròs s'estenia amb corfa, en una capa de 10 cm de grossària, sobre unes superfícies planes de rajoles o formigó anomenades «sequers» i es removia regularment amb un rastell de pues amples de fusta perquè el sol i el vent ho anaren assecant. Una vegada sec s'ensacava per al seu emmagatzematge.

El blanqueig era el procés d'eliminar la pellofa de l'arròs. Era un treball manual que es realitzava movent una estaca, amunt i avall, en uns recipients cilíndrics o quadrats. La fricció despenia la corfa que finalment s'eliminava ventant l'arròs. A finals del segle XIX el blanqueig va començar a realitzar-se en molins que van agilitzar la labor encara que el procés va continuar basat en un sistema de fricció.

L'HORTA

Són les terres planes regades per la séquia Major i la seua xarxa de ramals (séquies secundàries) amb aigua del riu Millars. Durant

segles es van dedicar al cultiu d'hortalisses, cereals com el blat i l'ordi, llegums, canya de sucre, cànem, etc. A partir de finals del segle XIX pràcticament tota l'àrea es reconverteix al monocultiu del taronger i més tard al mandariner, que va caracteritzar la zona rural de la Plana.

La transformació del sòl i el seu aprofitament per a horta va requerir d'un vast univers d'estrís i ferramentes que evolucionaria amb el temps. Així, es van crear ferramentes per a llaurar, cavar, rastellar, condicionar la terra, desbrossar, moure, carregar, regar, abonar, sembrar, podar, esmolar, lligar, xafar, netejar, empeltar, recollectar, tallar, ventar, trillar, separar, garbellar, sulfatar...

Segons la seua funció podríem distingir, presents en el Museu:

Ferramentes per a transformar terrenys

erms o verges en cultivables: pic, aixada estreta, maça o mall, perpals, aixada de cavar, xaruga...

Per a preparar la terra per a sembrar i

plantar: arades, xarugues, llegones, massa de destarrossar, cavalladora, tauladora (de ganivetes), tauladora plana, sembradora, punxó per a sembrar.

Paló.
Calibre de taronges.
Tisores de podar.
Maça.

Per a la conservació dels sembrats i plantacions: eixartell (per a llevar males herbes), vernet, llegó de dos puntes, llegons...

Per a regar: llegones.

Per a recollir: falçonet (falç xicoteta), cistelles, cabassos, falços, didals (protecció de fusta per a mà esquerra), corbelles, dalles...

Per a podar i/o fer llenya: destraletes, tallador (tisoires robustes amb moll), destrals d'asclar...

Altres usos: romana (per a pesar).

La majoria d'aquests utensilis han desaparegut o caigut en desús a causa de la industrialització i modernització del camp.

Tarongers

El taronger va començar a implantar-se com a cultiu en els nostres camps a finals del segle XIX i es va convertir en un dels motors del progrés econòmic de Castelló en època contemporània.

El cultiu del taronger requeria menys cures i atencions de les que necessitava el cànem. A més, al contrari d'aquest, la seua comercialització estava lliure de la intervenció estatal. L'èxit del cultiu va ser tal, que van començar a cavar-se pous per a transformar també zones de secà. En 1900 es van arrancar infinitat de garroferars i vinyes en la part plana del secà castellonenc per a la seua reconversió en tarongerars. Aquest cultiu requeria un reg abundant, per la qual cosa la construcció del pantà de Maria Cristina va ser un impuls fonamental.

A més del reg, era important mantindre els camps nets de males herbes i preservar els arbres de l'atac de malalties. Al principi a penes existien malalties que afectaren els tarongers i les que van anar apareixent eren menys resistents que ara. Va ser a inicis del segle XX quan la presència de paràsits, fongs i àcars va començar a ser més persistent i va obligar a realitzar les primeres polvoritzaci-

ons amb ferramentes encara prou rudimentàries que evolucionarien amb el temps.

Ramaderia i apicultura

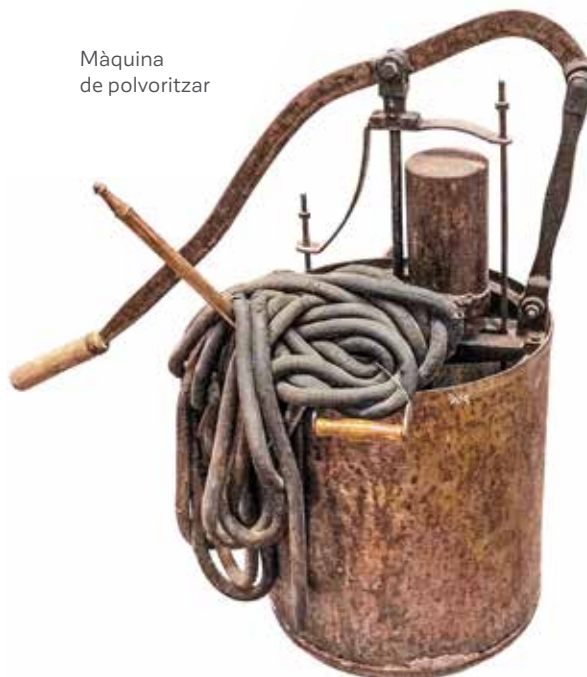
Durant l'Edat Mitjana la ramaderia va ser una activitat bàsica a Castelló. Localitzada principalment en la zona de secà, es dedicava a la cria d'ovelles i produïa llana per a la confecció de teixits i farcit de matalassos, cuir, carn, llet i formatges.

Al llarg del segle XV la vila va arribar a ser un important centre de producció de cuirs i teles de llana, amb nombrosos artesans dedicats a oficis relacionats com ara assaonadors, paraires (que preparaven la llana), teixidores, guarnicioners (fabricaven estris de cuir per a cavalleries), sabaters... que proveïen de productes elaborats a la ciutat i poblacions veïnes.

Cartell de preus de la Cooperativa La Fertilizadora

Màquina de polvoritzar

Esquella d'ovella.
Fumador per a ruscós.

ocupats per bosc o matoll i abancalant els vessants, donant forma al paisatge típicament mediterrani que hui coneixem.

La zona oest del terme de Castelló va ser durant segles el secà tradicional. Els cultius en aquesta zona oferien un rendiment escàs, però encara així van exercir un paper clau en l'alimentació de la població. Des del segle XVIII el secà va estar dominat per la garrofera (i en menor escala, l'olivera). Aquest domini va finalitzar en les acaballes del segle XIX quan van començar les perforacions per a trobar aigua i reconvertir els terrenys a regadiu per al cultiu del taronger, el qual oferia millor rendiment econòmic. La construcció de l'embassament de Maria Cristina a principis del segle XX va ser l'impuls definitiu d'aquesta reconversió.

També va existir una important activitat apícola, que proveïa els ciutadans de mel.

EL SECÀ

El terç final del segle XVIII és una de les èpoques de major creixement de població a Castelló i la ciutat necessita posar noves terres en producció per a fer front a l'elevada demanda d'aliments. El rendiment de les finques, no obstant això, és escàs a causa de la falta de fertilitzants i maquinària i d'unes tècniques de cultiu rudimentàries, per la qual cosa, per a augmentar les collites, és necessari posar en cultiu milers de noves hectàrees (agricultura extensiva). S'inicia la reconversió de muntanyes a terres de secà, artificant (trencant i rompent els terrenys després de llevar la bosquina) terrenys forestals

La garrofera

La garrofera és un arbre típicament mediterrani, sempre verd, que pertany a la família de les lleguminoses. És un arbre de climes càlids, suaus i regulars, molt resistent a les malalties i no requereix grans cures.

La seua labor és senzilla, necessita un llaurat anual en profunditat (amb una xaruga o una arada de pales) i dos o tres més superficials per a evitar males herbes i mantindre la terra en bon estat (amb una arada d'orelló o tauladora de ganxos); s'abona cavant al voltant del tronc amb aixada o llegona de 3 puntes i cada dos anys es poda després de la recol·lecció. La recol·lecció es realitzava entre setembre i octubre quan les garrofes estaven madures.

El botànic Cavanilles en el segle XVIII ja menciona la gran producció de garrofes al terme de Castelló i explica que eren cultivades en terres de secà, la majoria muntanyoses, terrenys en empinats vessants que van necessitar d'una gran transformació per a poder plantar les garroferes. Destacava el gran esforç i paciència que açò va haver de suposar

tenint en compte els escassos i rudimentaris mitjans de què disposaven els llauradors d'aquella època per a transformar aquestes muntanyes en zones de cultiu de garroferes, construint parets de pedra (parats) i les terrasses (bancals). També apuntava que aquests cultius van haver de realitzar-se molts anys arrere ja que es tractava d'arbres de creixement lent.

El cultiu de la garrofera va aconseguir el seu zenit en el segle XVIII, la seua espectacular expansió (va passar de 961 ha cultivades en 1599 a 2.560 ha en 1785) va poder deure's, en un principi, a la demanda local però necessàriament aqueixa producció tenia un excedent comercialitzable destinat a les creixents necessitats del transport, un sector cada vegada més actiu que havia substituït els bous per cavalls, mules i burros, grans consumidors de garrofa. Durant el

segle XVIII els excedents agraris s'exportaven per mar a Catalunya i Andalusia.

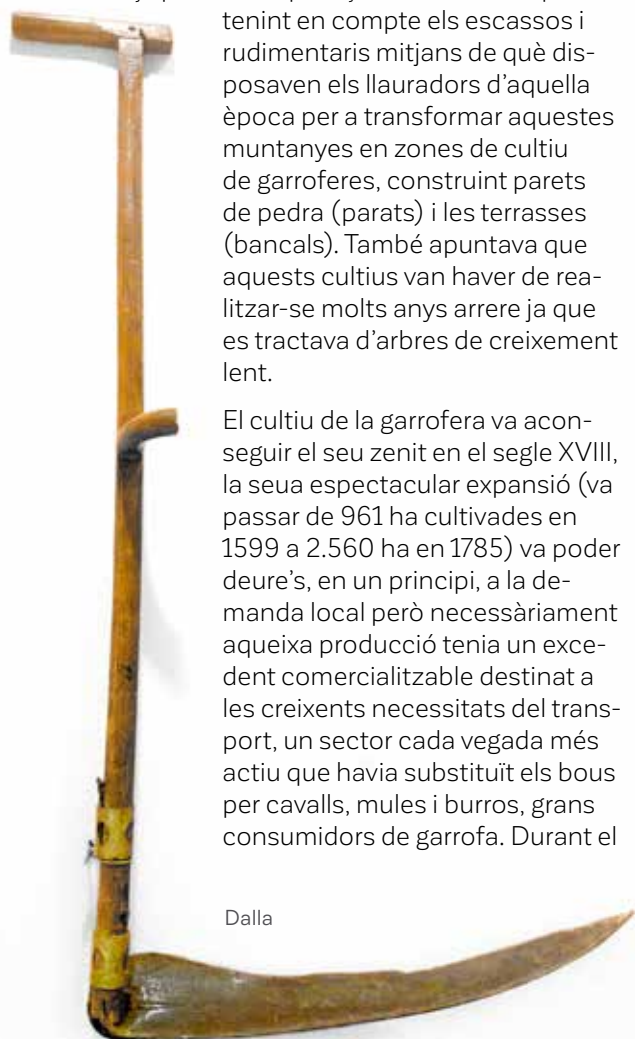
L'auge de la garrofera es va realitzar, en part, a costa de la vinya, la producció i superfície cultivada de la qual va disminuir notablement al llarg del segle XVII.

Aprofitament de la garrofa

L'aprofitament de la garrofa es remunta a l'antiguitat. A més d'utilitzar-se com pinso per a animals, va tindre altres usos. A partir de 1920 la garrofa es trosseja industrialment i es mol per a obtindre farina; també s'empra, en èpoques d'escassetat, com a additiu en xocolates de baixa qualitat ja que té un sabor semblant al cacau i és més dolç. Més tard s'emprarà en medicina per les seues propietats astringents (per a malalties estomacals o diarrea).

En el procés de trossejat s'obté el garrofi (la llavor de la garrofa) que resulta més rendible econòmicament, té gran duresa i s'aprofita triturat o mòlt. Era molt apreciat com a aprest per a certs teixits de la indústria tèxtil i en la fabricació de xiclets. A partir de 1960 té gran demanda per a usos industrials, en especial, en la fabricació de la goma de garrofi o E410 un agent espessidor i gelificant empleat en alimentació.

Corbella amb funda

Dalla

El mercat de la garrofa va llanguir en l'última part del segle XX fins a arribar a una situació límit que va desembocar en l'eliminació de nombrosos garroferars, la fusta dels qual es va utilitzar per a alimentar els forns de les fàbriques de taulell.

Actualment la garrofa és un producte interessant, ha recuperat un cert mercat i s'empra en la fabricació de farines i pinsos compostos i (en especial les seues llavors) en una enorme varietat de productes industrials.

La cavalleria

L'ocupació de cavalls i mules va ser fonamental per al llaurador en els treballs del camp, ja fóra llaurant, aplanant, fent girar la sènia, en la trilla, carregant les collites..., també van ser fonamentals en el transport de mercaderies i persones, amb sàries o estirant carros, tartanes o carruatges. A pesar del seu gran rendiment, els animals de tir també suposaven una important inversió, havien de cuidar-los i alimentar-los, calçar-los (ferrar-los) i aparellar-los per a les diferents labors: llaurar, transportar, estirar el carro...

La major part de la producció de garrofes es va destinar, durant molts segles, a l'alimentació de les cavalleries, usades per al transport i l'agricultura. Amb el descens de la població equina experimentat en la segona mitat del segle XX, per

la irrupció de l'automòbil que va desplaçar a les cavalleries, el consum de garrofes es va reduir dràsticament.

L'era

L'era és un espai circular fet de rajola, pedra o terra piconada, on se separaven durant la trilla els cereals i els llegums, de la palla i les cutícules o beines. A Castelló es cultivava blat, sègol, arròs...

La batuda es realitzava a l'estiu i era habitual que tota la família participara en aquest treball. Eren jornades llargues en què la calor i la pols eren sempre protagonistes.

Trill.
Sabata de cavall.

L'obtenció de vi o oli, el desgranat de la panotxa de panís, el pelat de l'ametla o la matança del porc amb l'elaboració dels fre-gits, llonganisses i botifarres, marcaven el final d'un any de treball i eren activitats complementàries a la labor en el camp. Moltes d'aquestes activitats es realitzaven a casa, en la pròpia finca o en establiments externs com ara molins, almàsseres, magatzems o cellers.

Premsa de raïm

Cossi

Ganivets i taula de matança

La casa de Castelló

La casa de Castelló dels segles XVIII, XIX i principis del XX, es construïa normalment sobre un solar estret d'uns quatre metres d'ample. Aquesta mesura venia condicionada per la longitud de les bigues que descansaven de paret a paret, paral·leles a la fatxada. L'alçària podia variar d'una a tres plantes. El material utilitzat era la tàpia per a les parets perimetrals i bigues de fusta en els sostres sobre les quals se superposava (de dins a fora) un engraellat de llistons de fusta, una capa de canyissos, una altra de taulers de fusta o rajola i es rematava amb una coberta de teula àrab. La coberta era a dues aigües, una queia al carrer, i estava acabada en una volada (ràfec) rematada amb taulellets, i l'altra queia al pati. Els envans eren de rajola simple. Els carreus s'utilitzaven com a màxim per als pilars, la llinda i el muntant de la porta d'accés.

Les cases d'una planta presentaven una entrada o vestíbul on es deixava el carro, per tant la porta havia de ser ampla. Aquest espai s'aprofitava quan no l'ocupava el carro, que era pràcticament tot el dia, per a realitzar altres treballs ja que disposava de llum directa i accés al carrer. A continuació del vestíbul estava la cuina menjador amb llar (que era la peça més important de la casa pel seu ús) i un xicotet rebost. Continuava després un pati que donava accés al corral de la mula, la qual havia de travessar tota la casa fins a la seua estança. El pati amb el temps es va cobrir i es va convertir en cuina, deixant el menjador tan sols per a menjar. Les necessitats fisiològiques es feien en el pati en el cas que la casa no tinguera comú. Posteriorment es van fer els pous cegos. Si només hi havia una planta, l'habitació també estava en aquesta. Les cases podien disposar d'un aljub o pou xicotet per a abastir-se d'aigua que s'ubicava a l'entrada o al menjador.

En el cas de cases de dues plantes, des del vestíbul, una escala donava accés als dormitoris en la planta superior, un donava al carrer a través d'un balcó i l'altre al pati, entre els dos podia haver-hi una altra habitació xicoteta, la recambra. Damunt del corral es trobava la pallissa (entresolat) a la qual s'accedia per una escala de fusta o obra situada al pati.

En el cas que tinguera una tercera altura aquesta s'aprofitava per a posar una habita-

ció en la part del carrer, amb balcó molt més xicotet que el de davall, i un porxe en la part posterior.

Aprofitant el grossor de les parets de càrrega es construïen rebostos en les habitacions, i inclús en la zona de l'escala. El sòl era de terra moltes vegades, especialment a l'entrada. També podia estar fet amb rajola de terra cuita i a principis del segle XX va ser substituït per la rajola coneguda, que solia ser de color blanc i negre, o un color gris. El sostre de la primera planta era de bigues i revoltons fet de rajola entre ells, i damunt el taulell, que conformava el paviment del pis superior.

La fatxada del carrer era, per tant, molt senzilla, una porta que ocupava almenys la meitat de la part inferior, sobre aquesta un balcó amb barana de fusta o ferro forjat, amb el buit o obertura que solia estar tapat per una cortina de làmines de fusta, amb un calaix calat també de fusta per a arreplegar les làmines, o bé per una cortina de canyes. Tota la paret estava lluida i blanquejada.

A finals del segle XIX i principis del segle XX amb l'inici de la burgesia agrícola es van reformar moltes cases, encara que mantenint la mateixa estructura d'espais, però ara l'entrada del carro es converteix en sala d'estar amb una finestra mirador amb reixa, simètrica en la porta d'entrada, la qual es redueix.

Les baranes del balcó són de ferro colat i la fatxada es decora amb motlures al gust del modernisme imperant. En l'interior suports ceràmics procedents de les fàbriques d'Onda.

La casa: espai íntim

Els espais més protegits de la casa eren indubtablement els dormitoris, el principal per al matrimoni, i la «recambra», una habitació més xicoteta; però també l'espai de la higiene no molt diferenciat de les habitacions.

En les cases modestes les necessitats fisiològiques es feien al comú, que era un banc d'obra amb un forat al mig amb una tapa de fusta. Si no n'hi havia, ho feien al corral. Tindre aigua calenta era un luxe que únicament podien permetre's alguns privilegiats. Per a llavar-se calfaven en el foc de llenya o carbó una olla d'aigua i es posava dins d'una palan-gana o cossi i es llavaven per parts.

Les cases acomodades disposaven de més habitacions i mobiliari i de major qualitat, però el més habitual en les cases modestes era que només hi haguera el mobiliari bàsic. Només fa falta repassar alguns dels inventaris de béns fets pels notaris de l'època, en els quals es feia constar tot el que es trobava en una casa, per a donar-nos compte de l'escàs mobiliari de què disposaven la majoria de famílies.

L'objecte de fusta més comú era l'arca, de forma rectangular, amb la tapa subjecta amb frontisses i més o menys decorada, que no faltava en cap llar per modest que fóra. Estaven sempre proveïdes de clau, i era precisament en les arques on les nòvies portaven al seu nou llar tot l'aixovar que la seua família els havia preparat i on el seguirien guardant junt amb les millors robes de la casa i els documents importants, joies, etc. Pot dir-se que era una peça de gran funcionalitat perquè no sols servia per a guardar coses sinó que també permetia que pogueren transportar-se amb facilitat i seguretat. A més, l'arca servia moltes vegades com a seient, per a la

qual cosa se'ls solia col·locar uns coixins damunt.

Pel que es fa als llits tradicionals que se solien trobar en les cases, eren els catres o els anomenats llits de corda, que estaven fets sobre quatre peus de fusta, amb quatre travesers i una xarxa molt clara de corda, sobre la qual es col·locava una màrrega, que era un matalàs farcit de palla, herba o espart.

Fins a mitjan segle XX el matalàs més utilitzat va ser el matalàs de llana d'ovella, cosit amb puntades que mantenien cosit i repartit el farcit. Aquests matalassos eren confeccionats per artesans anomenats matalassers. El seu ús va quedar obsolet a causa dels desavantatges que presentava quant a manteniment i conservació. El pesat matalàs havia de girar-se tots els dies, canviant la cara sobre la qual es descansava, així com estovar la llana del seu interior, ja que aquesta, a causa del pes del cos sobre ella, tendia a atapeir-se. A causa d'aquest atapeïment de la llana, periòdicament, el matalàs havia d'obrir-se per a extraure la llana, llavar-la i perxejar-la. D'aquesta manera, s'aconseguia tornar a la llana la seua esponjositat, encara que en el procés es perdera una certa quantitat de llana que havia de ser reposada.

A poc a poc es van anar introduint els dormitoris conjuntats, amb el llit, taula de nit, armari i calaixeres. Però l'evolució va ser lenta: concretament l'armari, com a moble per a guardar la roba, no es va difondre per Europa fins a finals del segle XVII. Un tipus d'armari

que es trobava sovint en els nostres pobles, que era d'una sola porta gran, amb un espill per fora, cal tindre en compte que va ser una «invenció» de principis del segle XIX.

En cases de famílies d'estament alt, dins d'aquests espais privats tenien una xicoteta capella familiar dedicada al rés. Hem de tindre en compte que la religiositat estava molt present en la vida quotidiana.

En les famílies llauradores, els naixements es donaven sobretot en els mesos de febrer i de juny. De manera que durant el període de recollecció dels cultius que normalment era a l'estiu, les dones estaven en els primers mesos de gestació i podien ajudar en el treball. Era habitual que els naixements de xiquets foren a partir del mes de febrer i no al novembre, desembre o gener, ja que per a nàixer en aqueixos mesos havien d'haver-los concebut durant la quaresma, època marcada per l'església com d'abstinència en tots els aspectes. Per a casar-se els millors mesos eren gener i febrer perquè a l'estiu hi havia molt treball al camp i en la quaresma moltes coses no es podien fer.

La casa: espai obert

La casa tenia uns espais més oberts que altres, espais que servien per a les relacions socials del propietari, com és el cas del menjador o la sala d'estar. El despatx, en el cas de les professions liberals, com ara metges i advocats, solia ser una peça més de la casa familiar. L'espai per als xiquets també estava obert als amics del fill, on tenia els joguets.

L'habitació on es feia el manteniment, especialment la neteja, era domini de la dona i de la criada, l'única persona aliena a la família que podia viure en la casa, en el cas de les classes socials acomodades.

La roba es llavava als llavadors, on totes les dones feien la bugada i parlaven una estona dels seus problemes, que no n'eren pocs.

A poc a poc es va ampliar el mobiliari de les cases amb taules, cadires, bancs, algun armari, caixes de rellotges de paret i aparadors. Existia un gran diferència entre el mobiliari

de les cases acomodades i les modestes, tant per la qualitat com per la quantitat del mobiliari.

Les cases no tenien calefacció, l'única calefacció que hi havia era el braser, que es col·locava davall de la taula, s'omplia de carbó encés i açò anava calfant els peus i les cames.

Cuina i rebost

Un dels principals espais de la casa era la cuina, encara que en les vivendes de famílies modestes era un espai que estava integrat en el menjador. La cuina i el rebost eren el centre de gran part de l'activitat familiar i on es guardaven, d'una banda, els queviures, i d'una altra, algun «trasto»; per tant, acabava convertint-se en un museu familiar. La dona era pràcticament l'única que controlava aquesta peça de la casa.

Un xicotet moble auxiliar de cuina que no podia faltar antigament era el cullerer de fusta, en què es col·locaven les culleres i forquetes en unes ranures. Més tard els cullerers es van fer de ferro o alumini. També l'escorrellats de fusta va ser substituït ja en temps més moderns per metàl·lics.

Olles i cassoles de fang, gerres per a oli i fregits, morters de fusta i pedra eren alguns dels utensilis utilitzats en la casa per a la preparació i emmagatzematge dels aliments.

En la primera meitat del segle XIX encara no era habitual per a la majoria de la població menjar carn i peix fresc o pa blanc del dia, eren veritables luxes que només es permetien en comptades ocasions. No era com actualment que podem menjar el que vulguem

La indumentària

Els diversos elements que componen la indumentària, vestits, sabates, joieria, estan condicionats tant per factors externs, com és el cas del clima, com pels factors socials, religiosos, de classes socials, els quals condicionen que cada grup tinga un tipus d'indumentària concret.

La gent quedava caracteritzada pel tipus d'indumentària que portava, una indumentària que ens dirà en quin barri estem, obrer, burgès, si és dia de festa o laboral, si la persona està alegre o porta dol. Sedes, llenços, domassos, velluts... de diferents colors i llocs de diverses formes, conformen jupetins, faldes, pantalons, mocadors, cotilles, que caracteritzaven la població de Castelló.

Els vestits del segle XVIII i XIX s'han fossilitzat en el temps com a indicatius de la indumentària tradicional castellanenca, tant per a l'home com per a la dona.

Fins no fa molts anys, la gent modesta es comprava un vestit o unes sabates per a tota la vida. Era costum soterrar hòmens i dones amb el seu vestit de casament, perquè era l'únic que tenien. Les sabates eren per al casament i per a l'enterrament. La resta de la seua vida es calçava amb espadenyes durant tot l'any.

Actualitat

Els descobriments i avanços, en tots els ordres, del passat segle XX, han transformat la població; la seua característica fisonomia

agrícola, sense desaparèixer, ha anat adquirint gradualment un segell industrial i comercial que ha canviat el seu aspecte oferint una ciutat completament renovada.

Amb la recuperació de la democràcia el segle passat, la ciutat va experimentar un notable creixement econòmic, demogràfic i urbà, la indústria ceràmica i la construcció van viure una època de prosperitat, van arribar a la ciutat immigrants estrangers, superant la ciutat en 2004 els 166.000 habitants; la ciutat va començar a créixer cap a la Marjaleria, es van construir rondes de circumvallació i es van soterrar les vies de ferrocarril i el riu Sec.

L'economia de la ciutat de Castelló ha estat vinculada d'una forma important als sectors del taulell, de la construcció i agrícola, sectors que han afavorit el creixement de la ciutat en les últimes dècades.

Bibliografia

APARICI MARTÍ, J. (2015): *La manufactura i els homes. El treball artesà al Castelló medieval en Oficis, gremis i confraries a Castelló, XVIII Jornades Municipals de Cultura popular a la ciutat de Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló, Institut Municipal d'Etnografia i Cultura Popular.

CAVANILLES, Antonio Josef (1795-97): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*. Obra en dos toms. Imprenta Real, Madrid: Tom I, 1795; Tom II, 1797. Edició facsimil Arts Gràfiques Soler, València 1972.

COLLA REBOMBORI (1998): *De la plana a l'hora*.

COLLA REBOMBORI (1999): *De la vila, oficis i costums*.

COLLA REBOMBORI (2001): *Castelló segle XX. Fets i ficcions*.

COLLA REBOMBORI (2003): *El cas del secà*.

COLLA REBOMBORI (2012): *Fem memòria*.

FRANCÉS CAMÚS, J.M. (1986) *Guía del Museo Municipal de Etnología de Castellón (San Jaime de Fadrell)*. Castellón: Servicio de publicaciones del Ayuntamiento de Castellón de la Plana (Colección de monografías del Museo Etnológico de Castellón).

GIMENO MICHAVILA, V (1926): *Del Castellón viejo*.

LLANSOLA GIL, G. *Les dones de les capes populars a Castelló protesta i organització obrera, 1913-1917*. Estudis castellonencs, ISSN 1130-8788, N° 9, 1, 2000-2002, pàgs. 117-134

LLISTAR ESCRIG, Arcadio. *Historia de Castellón*. Castellón: Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón.

MARTÍNEZ VINAT, J. (2015): «Confraries i almoines. Asociacionismo y sociabilidad en Castellón de la Plana (ss. XIV-XV)» en *Oficis, gremis i confraries a Castelló, XVIII Jornades Municipals de Cultura popular a la ciutat de Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló, Institut Municipal d'Etnografia i Cultura Popular.

MUÑOZ MARZÁ, T. (2015): «Les veus dels oficis al Castelló tradicional» en *Oficis, gremis i confraries a Castelló, XVIII Jornades Municipals de Cultura popular a la ciutat de Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló, Institut Municipal d'Etnografia i Cultura Popular.

RIBÉS PLA, R. *La garrofa i Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana (col·lecció monografies del Museu Etnològic Castellonenc).

RIBÉS PLA, R. (1989): *La taronja i Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana (col·lecció monografies del Museu Etnològic Castellonenc).

RIBÉS PLA, R. (1993) *L'arròs a Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana (col·lecció monografies del Museu Etnològic Castellonenc).

RIBÉS PLA, R. (1998) *El Cànem a Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana (col·lecció monografies del Museu Etnològic Castellonenc).

RIBÉS PLA, R. (2000): *L'agricultura i Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló de la Plana (col·lecció monografies del Museu Etnològic Castellonenc).

SELMA CASTELL, S. (2015): «Els espais dels oficis al Castelló tradicional» en *Oficis, gremis i confraries a Castelló, XVIII Jornades Municipals de Cultura popular a la ciutat de Castelló*. Castelló: Servei de publicacions de l'Ajuntament de Castelló, Institut Municipal d'Etnografia i Cultura Popular.

TRAVER TOMÁS, Vicente (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló: Ajuntament de Castelló.

VERNIA MARTÍNEZ, P. (2002): *Historia del Ilustre Colegio oficial de Farmacéuticos de la provincia de Castellón*. Generalitat Valenciana, Conselleria de Sanitat.

VICIANA, Rafael Martí de (1564). *Crónica del Reyno de Valencia*. Borriana: Edicions Histórico-Artístiques S.A., edició facsimil de 1986, 297 pp.

Ajuntament de Castelló

Museu d'Etnologia de Castelló

Carrer Cavallers, 25

12001 Castelló

Tel. 964 239 878